

FALE ALEA 'O TONGA

KO E

LEKOOTI

'O E FEME'A'AKI 'A E HOU'EIKI

MEMIPA 'O E

FALE ALEA 'O TONGA

Fika : 10/2010

'Aho: Monite ko hono 14 'o Sune, 2010

Fai 'i Nuku'alofa. Tongatapu

HOKOHOKO

1. LOTU MO E TALI UI	3 - 4
2. FEME'A'AKI HE TALI FOLOFOLA	5 - 21

APPENDIX:

- (I) 'ASENITA

- (II) FAKAIKIIKI E FEME'A'AKI 'A E HOU'EIKI MEMIPA

Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Aho 14 Sune, 2010

Taimi : 930-1015

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. (‘Eiki Nopele Tu’ilakepa_

‘Eiki Sea: Malo Hou’eiki, ka mou me’a pe ‘i ‘olunga kae fakahoko ‘etau Lotu ki he pongipongi ni, ‘aia ‘oku fakahoko ‘i he uike kotoape.

Ko e Himi 506 - Monū ē, ka ko ha Monū, ‘etau ma’u ha ‘Eiki ‘Ofa, ‘oku tali ‘etau Lotu kau ‘i he ‘etau me’a kotoa.

(Ko e kamata ia ‘a e Lotu Fakafeta’i ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he pongipongi ni, kamata ‘aki ‘a e Himi 506, pea na’e kau katoa ‘a e Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga ‘i hono hiva’i ‘ae lotu ki he pongipongi ni. Na’e hoko atu leva ki ha Tohi mei he Folofola, pea hoko atu leva ki ha Lotu Fakalaumalie mo’oni na’e fakahoko ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, pea ko e lava ia ‘a e Lotu Fakafeta’i ki he pongipongi ni.

‘Eiki Sea: Mālō, ko e lava ia ‘etau Lotu ki he pongipongi ni. Kalake fai ‘etau Taliui.

Kalake: Tapu atu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, tapu ki he ‘Eiki Palemia, tapu ki he Hou’eiki Minisita ‘o e Kalauni, tapu atu ki he Hou’eiki Nopele Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nopele, tapu atu ki he Kau Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘ataa ke fakahoko ‘a e Ui ‘oe Fale Alea ki he pongipongi ni.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga:

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa - Fakafofonga Nopele Fika 1, Vava’u

Hou’eiki Minisita ‘o e Kalauni:

‘Eiki Palemia - Dr Feleti Sevele
‘Eiki Tokoni Palemia - Dr Viliami Tau Tangi
‘Eiki Minisita Fonua & Savea - Nopele Tuita
‘Eiki Minisita Ako - Dr Tevita Hala Palefau
‘Eiki Minisita To’utupu, Ako Ngaue & Sipoti - Nopele Tu’ivakano
‘Eiki Minisita Ngaue, Malin & Fefononga’aki - Nopele Nuku
‘Eiki Minisita Takimamata - Fineasi Funaki
‘Eiki Minisita Pa’anga - Afu’alo Matoto
‘Eiki Minisita Fefakatau’aki & Ngaahi Ngaue’anga - Lisiate ‘Alokeita ‘Akolo

‘Eiki Minisita Ngoue, Vaotātā & Totai	-	Pilinisi Tu’ipelehake
‘Eiki Minisita Fetu’utaki & Ma’u’anga Fakamatala	-	‘Eseta F. Fulivai Fusitu’a
‘Eiki Minisita ‘Atakai	-	Nopele Ma’afu Tukui’aulahi
‘Eiki Minisita Pa’anga Hu Mai	-	Sione Teisina Fuko
‘Eiki Minisita Lao	-	Samiu Kuita Vaipulu
‘Eiki Kovana Ha’apai & Minisita Fonua, & Savea Le’ole’o	-	Nopele Tu’iha’angana

Hou’eiki Fakafofonga Nopele:

‘Eiki Paloni Fielakepa	-	Fakafofonga Nopele Fika 1, Tongatapu
‘Eiki Nopele Vaha’i	-	Fakafofonga Nopele Fika 2, Tongatapu
‘Eiki Nopele Fulivai	-	Fakafofonga Nopele Fika 2, Vava’u
‘Eiki Nopele Tu’iha’ateiho	-	Fakafofonga Nopele Fika 1, Ha’apai
‘Eiki Nopele Fakafanua	-	Fakafofonga Nopele Fika 2, Ha’apai
‘Eiki Nopele Lasike	-	Fakafofonga Nopele Vahefonua ‘Eua
‘Eiki Nopele Tangipa	-	Fakafofonga Nopele Ongo Niua

Kau Fakafofonga ‘o e Kakai:

Samuela ‘Akilisi Pohiva	-	Fakafofonga Kakai Fika 1, Tongatapu
‘Isileli Pulu	-	Fakafofonga Kakai Fika 2, Tongatapu
William Clive Edwards	-	Fakafofonga Kakai Fika 3, Tongatapu
‘Etuata Sungalu Lavulavu	-	Fakafofonga Kakai Fika 1, Vava’u
‘Uliti Uata	-	Fakafofonga Kakai Fika 1, Ha’apai
Sunia Manu Fili	-	Fakafofonga Kakai Vahefonua ‘Eua
Sione Feingatau ‘Iloa	-	Fakafofonga Kakai Ongo Niua

Kalake: ‘Eiki Sea kau toe ki’i fakaongo atu mu’a ‘a e Ui Ho Fale. ‘Eiki Minisita Fonua & Savea, ‘Eiki Minisita To’utupu & Sipoti, ‘Eiki Minisita Ngaue, ‘Eiki Minisita Takimamata, ‘Eiki Minisita ‘Atakai, ‘Eiki Nopele Vaha’i, ‘Eiki Nopele Tangipa, ‘Uliti Uata. ‘Eiki Sea ‘oku folau atu ki Tu’apule’anga ‘a e ‘Eiki Minisita Fonua, poaki tomui mai ‘a e ‘Eiki Minisita To’utupu & Sipoti, Tengetange ‘a e ‘Eiki Minisita ‘Atakai, ‘uma’aa ‘a ‘Uliti Uata. Pea ko e toenga ‘o e Hou’eiki Memipa ‘oku ‘ikai ke me’a atu ho nau Ui ‘oku ‘iai ‘a e tui ‘oku nau me’a tomui mai pe. Mālō

‘Eiki Sea: Lelei Kalake. Tapu atu ki he ‘Eiki Palemia, ‘uma’aa ‘a e Tu’ipelehake mo e Hou’eiki Minisita. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Kovana Ha’apai, fakatapu atu ki he Hou’eiki ‘o e Fonua, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai ‘uma’aa ‘a e kaungaue.

Hou’eiki mālō mu’a ho’o mou laumalie ‘o tau teo ma’u ’a e ‘aho faka koloa ko’eni, pea ‘oku tau Fakafeta’i pe koe’uhi ko e ‘ofa mo e tauhi kuo fai ‘e he ‘Otua ma’ae Fale ‘Eiki ni, ‘uma’aa foki ‘a e Fonua ni, ‘oku kei Lakoifie pe ‘a Siaosi Tupou V, pea mo ‘Ene pule ‘i he Fonua ko’eni ko Tonga.

‘Oku kei lanu mata pe ‘a e Funga ‘o e Fonua ‘i Pangai, pea kei vilingia ‘a e fuka, pea neongo ‘a e taufetuku ‘oku fai ‘e he ‘Otua mei he ‘etau mo’ui ‘i he taha ho tau fonua ni, ka ‘oku tau kei Fakafeta’i pe ‘i he ‘etau kei ma’u faingamalie ‘a e Kau Memipa.

Hou’eiki ki mu’a pea hoko atu ‘a ‘etau ngaue, fakamolemole mu’a ‘i he ki’i fatongia ‘o e motu’a ni, koe’uhi pea tau toki hoko atu, ‘oku ou kole pe mu’a ke mou me’a hake mu’a ki ‘olunga ke tau fai mu’a ha ki’i faka’apa’apa miniti pe ‘e taha, koe’uhi ko e taha ‘i he Hou’eiki ‘o e fale ni na’e tō tau, pea hangee koia ‘oku mou mea’i, kae’uma’aa foki ‘a e taha ‘o e kau fakafongia ‘aia na’e ‘i Fale Alea ni ko Koliniasi Afuha’amango pea mo e ‘Eiki Kovana ke tau fai mu’a ha ki’i faka’apa’apa miniti pe ‘e taha. Mālō.

(Na’e me’a kotoa ‘a e Hou’eiki ki ‘olunga ‘o nau fai ha faka’apa’apa, miniti ‘e taha ki he ongo pekia.)

Eiki Sea: Mālō. Fakamālō atu Hou’eiki, hangee ko e me’a ‘oku mou mea’i ‘i he fale ni, ‘oku ‘osi anga maheni ki ai pea kuo ‘osi mea’i pe ia ‘e he fale ‘a e memipa kotoape ‘a e anga ‘o e tu’utu’uni ‘a e kamata ‘anga ‘etau ngaue, pea ‘oku fai ai ‘a e fakamālō koe’uhi ko ‘Ene ‘Afio ko ‘ene Ha’elea ho tau fale ‘i he ta’u faka Fale Alea ko’eni ‘i he 2010, ‘o hangee ko ia ‘oku mou mea’i ‘oku ‘iai pe ngata’anga ‘o e to’u Fale Alea ko’eni, pea ko e faka koloa ia ki he motu’a ni ke fai atu ha fakamālō ki he ‘Ene ‘Afio, kae ‘uma’aa foki kimoutolu Hou’eiki, ‘uma’a foki ‘a e Kakai ‘o e Fonua ‘i he lava lelei ‘a e fatongia ko ia.

Koe’uhi ko e Tō Folofola, pea mo ‘etau tu’utu’uni ‘a e fale ni he’ikai ke toe fai ha ngaue ‘e he motu’a ni, ka kuopau ke fakahoko ho tau fatongia ko e tali ‘a e Folofola ‘i he Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio, pea ko e faka koloa ia ki he fonua ni hono kotoa. ‘Aia na’e ‘osi fai hono fili ‘a e ni’ihi ‘o e Hou’eiki mei he Ongopile ‘e 3 pea kuo lava lelei ‘a e ngafa fatongia ko ia, ka ‘oku ou kole atu mu’a ki he Kalake, koe’uhi ko ‘etau Miniti ‘a e fonua ke lau mu’a ‘a e tohi mei he Tali Folofola pea hili pe ko ia pea mou me’a hifo Hou’eiki, ko e Tali Folofola ko’ena ke mou me’a ki ai kapau ‘oku ‘iai ha fakatonutonu pea fai ‘a e fakatonutonu ko ia pea ka lava ‘e toe foki leva ia ki he kaungaue ke fakapapau’i ‘a e fakatonutonu mei he fale ni ‘o hangee ko e me’a ko ia ‘oku ‘asi atu ‘i he Fofonga ‘o e tohi ‘i he pongipongi ni.

Kalake kataki kae lau mai ‘a e tohi ‘a e Komniti.

Kalake: Lau ‘a e Lipooti ‘a e Komiti.

‘Aho 14 ‘o Sune, 2010

Hon. Tu’ilakepa,
‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,

Fale Alea.

‘Eiki Sea,

Re: Lipooti ‘a e Komiti Fili ki he Tohi Tali Folofola.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na kuo maau’a e ngaue ‘a e Komiti Fili ko hono tali ‘a e Folofola Huufi ‘o e To’u Fale Alea, 2010.

‘Oku ‘oatu fakataha ‘a e tohi ni mo e tatau ‘o e Tohi Tali Folofola ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na mo e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea.

‘Oku ou ‘amanaki pe ‘e tali lelei ‘e he Feitu’u na ‘a e tohi ‘oku fai atu ni.

Faka’apa’apa atu,

Hon. Fakafanua,

Komiti Tali Folofola.

‘Eiki Sea: Mālō, Hou’eiki mou me’a hifo ko e tohi ‘ena ‘oku ‘omai mei he Komiti Tali Folofola. ‘Oku ‘iai ha fakatonutonu? (Fokotu’u atu) Ko e fokotu’u eé ‘oku ‘iai ha pou pou?

(na’e pou pou’i)

Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e tohi mei he Komiti...’io ‘Eiki Nopele mei Ha’apai, me’a mai.

‘Eiki Nopele Fakafanua: Ki’i fakatonutonu ‘Eiki Sea. ‘Oku ou fokotu’u atu ki he Fale ke fakatonutonu ‘a e (na’e pasipasi katoa ‘a e fale ke fakahā’aki ko e ‘uluaki me’a ‘eni ‘a e Fakafofonga Nopele ‘i he Fale Alea ‘o Tonga) palakalafi ‘o e tohi ‘o fekau’aki pea mo e Fakamaau’anga, ‘oku ou tui ‘oku tonu ke fakamamafa’i ‘a e tau’ataina ‘a e Fakamaau’anga mei he Pule’anga pea mo e Fale Alea, ka ‘oku ‘ikai ha felāve’i ki ai ‘i heni ‘i he tohi.

‘Eiki Sea: ‘Aia ko e peesi hono 2 Hou’eiki mou me’a hifo ki ai ‘aia ‘oku me’a ki ai ‘a e Nopele, ‘aia ko e palakalafi hono 2, 3, mo e 4, ko ia ‘Eiki Nopele? Palakalafi hono 4 ‘aia ‘oku ...mahu’inga ki he Fale Alea pea ‘oku mau pou pou kakato ke kei pukepuke ‘a e ma’uma’uluta mo e tau’ataina ‘a e Fakamaau’anga he ko e fakalalaka mo’oni ia hano fokotu’u ha ‘Eiki Kaunisela kene tokanga’i ‘a e Fakamaau’anga mo malu’i hono Temokalati fo’ou.

Hou’eiki koe’uhi na’e toki me’a mai ‘a e ‘Eiki Nopele kuo mau ‘osi ‘emau ngaue ‘a mautolu ‘i heni, ka ‘oku ‘iai ‘a e ki’i me’a mahalo na’a ne fiema’u ‘aia ‘oku me’a kiai ‘i he pongipongi ni, ‘aia ko e haa ‘a e me’a ‘oku fiema’u ‘e he Feitu’u na ki he fakalelei’i ko’eni ‘o e palakalafi ko’eni.

‘Eiki Nopele Fakafanua: Ko e tau’ataina ‘a e Fakamaau’anga mei he Pule’anga mo e Fale Alea, he ko e fakalalaka mo’oni.

‘Eiki Sea: ‘Aia ‘oku totonu ke fakahū ia ‘i he setesi ‘uluaki pe?

‘Eiki Nopele Fakafanua: Koia, setesi ‘uluaki pe.

‘Eiki Sea: Sai pe, kau ki’i lau atu angee ‘a e kongā ko’eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Nopele fakafofonga fika 2 ‘o Ha’apai. ‘Oku mahu’inga ki he Fale Alea, ‘oku mau pou pou

kakato ke kei pukepuke ‘a e ma’uma’uluta mo e tau’ataina ‘a e Fakamaau’anga mei he....ko ia koaa?

‘Eiki Nopele Fakafanua: Ko ia....mei he....

‘Eiki Sea:mei he Pule’anga mo e Fale Alea he ko e fakalalakaka mo’oni ia ‘a hono fokotu’u hafefeé Hou’eiki? Ko e ki’i kole pe mei he ‘Eiki Nopele.

Sunia M. Fili: Tapu mo e ‘Eiki Sea pehee ki he Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Oku ou poupou atu Sea ke fakahū ‘a e me’a ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Nopele, ‘oku ongo lelei ‘aupito pe, pea ‘oku ou kole atu aipe Sea ke tau tali aipe tohi kae toki pulusi mai ‘a e Tō Folofola ke tauhi ia ‘e mautolu, ka ‘oku faka’ofa’ofa ‘a e tohi mo e monomono ko’eni ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Nopele. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Ko e fokotu’u eé, ‘oku ‘iai ha poupou? ‘Eiki Tokoni Palemia, ‘oku ou lave’i pe ko e Feitu’u na ‘oku ke fu’u tokanga ‘aupito ki he me’a fakaikiiki pehe ni fekau’aki pea mo e Lao ‘o a’u ki he Fakatonutonu pehe ni. ‘Oku ou vakai atu ki ho fofonga ‘oku ke fu’u tokanga mai.

‘Eiki Tokoni Palemia: Mālō ‘aupito Sea. Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga. Sea fakamālō ho’o laumalie lelei, kae ‘uma’aa ‘a e Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga, laumalie lelei kihe pongipongi fo’ou ko’eni, pongipongi faka’ofa’ofa ko’eni, kuo mou me’a mai ke kamata ‘etau ngaue ‘o e ta’u Fale Alea faka’osi ‘o e ‘epoki ko’eni ‘oku fononga mai ai ‘a e fonua, pea ‘oku ‘iai ‘a e Talamonuú atu Sea kae ‘uma’aa ‘ae Fale Alea ki he ngaue ‘o e ta’u ko’eni.

Sea ‘oku ou fakamālō pe au ki he ‘Eiki Nopele ‘a e ‘omai ‘a e fo’iko e pehee ko e tau’ataina ‘a e Fakamaau’anga mei he Pule’anga mo e Fale Alea. Sea, kiate au ‘oku ou faka’ofa’ofa’ia ange pe au ‘i he tu’u koe, kakato ‘aupito pe, ko e tau’atainako e Pule’anga ‘oku ‘i he Konisitutone ko e va’a ‘e 3 ‘oku ‘i he Pule’anga, ko e executive government, Fale Alea mo e Fakamaau’anga. Pea ko ‘ene pehee pe koe ko e Tau’ataina ‘a e Fakamaau’anga ‘oku ‘uhinga ia....

‘Eiki Nopele Fakafanua: Fakatonutonu atu.

‘Eiki Sea: Me’a hifo Tokoni Palemia, ko ‘etau tu’utu’uni ia ko ‘ene fakatonutonu pe pea fakamolemole ‘o me’a hifo ki lalo.

‘Eiki Nopele Fakafanua: ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu atu he ko’eku lave ki he Pule’anga ko e ‘uhinga ki he Executive branch ‘o e Pule’anga, ‘aia ko e Executive branch pea mo e Fale Alea, Legislative Assembly, ko ‘eku ‘uhinga ke tau’ataina mei he Judiciary, ko ia pe.

‘Eiki Tokoni Palemia: Tapu mo e Sea pea ‘oku ou faka’apa’apa pe au ki he fakalea....ka ko’eku tokanga atu ki he fakalea na’e me’a mai ki ai ‘anenai, tau’ataina ‘a e Fakamaau’anga mei he Pule’anga, mo e Fale Alea. Ko e tu’u koe ‘a e fo’i setesi koe, tau’ataina ‘a e Fakamaau’anga, kakato ia, pea ‘oku ‘uhinga ia ko e tau’ataina mei ha....’ikai ke ngata pe mei he Executive Government pe ko e Fale ko’eni ka ‘oku tau’ataina ia mei ha toe institution ‘i he

fonua. Kapau te tau kamata ke tau hanga ‘o fakalau ‘a e feitu’u ‘e tau’ataina mei ai ‘o hangee ko ee, pea te tau lau leva mei he ngaahi Siasi mo e há, mo e há ke kakato.

Ko ‘eku pehee pe ‘oku faka’ofu’ofa ‘ene tu’u ‘ana koe, tau’ataina ‘a e Fakamaau’anga, pea kapau ‘oku tanaki mai a me’a ki ai, ko e fakalea ‘e kakatoange ke pehee, ...ke tau’ataina ‘a e Fakamaau’anga mei ha toe mafai kehe, ka ko’ene tu’u ko’eni ‘oku kakato pe ia Sea, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Fakafofonga Nopele fika 2 ‘o Ha’apai.

‘Eiki Nopele Fakafanua: Sea ko’eku ma’u pe ‘a e tau’ataina ko’eni mei he Folofola ‘a e Tu’i, kapau teu lau atu...’oku ou loto ke ‘aofi ‘a e Fakamaau’anga ‘aki ‘a e Lao mo e mafai ke tau’ataina mei he Pule’anga, Fale Alea, pea mo ha ngaahi fakamanamana ki ai.

‘Eiki Sea: Fakamolemole, taa ko e konga pe ia ‘i he Tō Folofola, ka ko e kupu ko’eni na’e fai hono tokanga’i ‘aupito ‘e kimautilu pea na’e fai hono fakalelei’i, pea ko e ‘uhinga pe ia ‘a e me’a koe ‘oku me’a kiai ‘a e ‘Eiki Nopele, he ‘oku ‘asi mai pe ia ‘i he Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio ke kau pe mu’a ‘i he konga ko ia, Tokoni Palemia? ‘io me’a mai.

‘Eiki Tokoni Palemia: ‘Eiki Sea, hufanga ‘i he fakatapu, kapau te tau ‘ai ke kakato pea tau ‘ai ai leva ‘a e setesi ke kakato. Fale Alea pea mo e ngaahi fakamanamana faka politikale kotoape, ‘ai ke kakato ‘a e fo’i me’a he ko e me’a ‘eni na’e Finangalo ki ai.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘iai ha pou pou kiai/

‘Eiki Nopele Fakafanua: Pou pou.

‘Eiki Sea: Ko e fokotu’u eé pea toe fokotu’u mai mei he Tokoni Palemia, ‘oku ‘iai ha pou pou ki ai? (ne pou pou)

‘Oku toe ‘iai mo ha toe me’a makehe ke fakatonutonu, fakafofonga fika 1 ‘o Vava’u, me’a mai.

‘Etuete Lavulavu: Tapu pea mo e Sea mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea. Sea, ko e me’a ‘oku ou tokanga kiai ‘uluaki koe’uhi ko e tohi ko’eni na’e ‘omai mei he ‘Eiki Nopele, na’e pehee foki ‘e ‘omai pea mo e tatau ko ia ‘o e Tō Folofola kia kimautilu, ka ko hono mo’oni ‘oku ‘ikai ke mau ma’u ia.

Ko hono Ua pe kiai Sea, ‘oku ou loto keu fakahoha’a atu ‘i he palakalafi hono 3 ki he Tō Folofola.

‘Eiki Sea: Ki’i ‘oleva Fakafofonga eé. ‘Oku ‘iai pe ho’o mo’oni, ka ‘oku ou kole pe ki he kaungaue koe’uhi ka ‘oku ‘iai ha ni’ihi ‘i he kau memipa ‘oku ‘ikai ke me’a mai, pea tufa pe naunau ia ke kakato he ‘oku ‘iai pe mo’oni ‘a e Feitu’u na, ka na’e toki me’a mai ‘a e Feitu’u na ia kuo ‘osi tufa ‘a e naunau ia. ‘Oku ou faka’amu p eke pehee Kalake eé. Ka ke me’a mai fakafofonga.

‘Etuāte Lavulavu: Mālō Sea. ‘Oku ou hoha’a pe au Sea kihe palakalafi koia hono 3 pea mo ‘eku fokotu’u atu, pe’e lava ke ‘iai ha ki’i tanaki atu ki ai, koe’uhi ko e palakalafi hono 3 pea ko e setesi pe ko ia ‘i hono 2, ‘aia ‘oku pehee ai...pea ‘oku ‘iai mo e ‘amanaki ke fakatonutonu ‘a e Lao Tukupau mo ha Lao ke Malu’i ‘a e Totonu ‘a e Kakai ‘oku tanaki pa’anga ke faka’ai’ai ‘a e fonua ke huluange ‘a e tanaki pa’anga ‘i he fakamole, koe’uhi ke fakatupulaki ‘a e ‘ikonomi ‘a e fonua, pea mo e setesi hoko Sea...’ikai ko ia pe ka ‘oku poupou foki ‘a e Fale Alea ki hono fakakaukau’i fo’ou ‘o e ngaahi tu’utu’uni ki hono fakangofua ‘o e pisinisi malu’i ‘e tokoni ki he ivi tanaki pa’anga ‘o e fonua.

Ko e ki’i tanaki pe Sea ka ‘oku ou hanga ‘e au ‘o fokotu’u atu, pe’e loto kiai ho Fale mo e Komiti ko’eni, ki he palakalafi pe hono 3, setesi pe hono 2, ‘i he vaha’a koe’e ‘o e tanaki pa’anga mo e fo’ilea koe’e ‘i he fakamole, pe’e lava ‘o huu atu ai ‘a e ki’i tanaki ko’eni pe’e lava ‘o huu ‘iai, pe ko e fo’i setesi fakamuimui taha ‘o e

‘Eiki Sea: ‘Oleva pe fakafongga....

‘Eiki Minisita Ngoue Vaotātā & Toutai: ‘Eiki Sea, ko ‘etau tali ’a e tohi ‘a e Tu’i ka ‘oku ‘ikai ko ‘etau toe lau atu ‘e tautolu ‘a e me’a koe’e na’a ne Folofola mai ‘aki ‘i he fakaava ‘o e Fale Alea ‘Eiki Sea.

‘Etuāte Lavulavu: Lave’i pe ‘e au Sea, ka ko hono ‘omai ‘eni ke tau hanga ‘o sila’i faka’osi ‘a e tali ‘o e Tō Folofola ko’eni. Pea koe’uhi na’e ‘iai ‘a e ni’ihi na’e ngaue ki he tohi ko’eni, ko e taimi ‘eni ke mau tanaki atu kapau ‘oku ‘iai ha me’a ke toe fakalelei’i pea fakafolau atu ‘a e tohi, ‘aia ‘oku ‘iai ‘eku totonu keu fai, pea kapau ‘oku ‘ikai ha’a ku totonu ‘a’aku, pe au fokoutua au ki lalo.

‘Eiki Sea: ‘Ikai me’a mai ‘a e Feitu’u na ia.

‘Etuāte Lavulavu: Ka ko e tui ‘a’aku ‘oku ‘iai ‘eku totonu...

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e Feitu’u na he ‘oku ou ‘osi pehee atu ke ke me’amai, ‘oua teke tokanga koe ki he me’a he ‘oku ‘iai ho’o mo’oni.

‘Etuāte Lavulavu: Sea pea ko e ki’i tanaki pe ia, pe’e lava ‘o huu ‘i he vaha’a koe’e ’o e Pa’anga mo e ‘i he ‘a e fo’i tanaki ko’eni, pe ko e ‘osi koe’e ‘a e tanaki pa’anga ‘a e Pule’anga ‘i he fo’i piliote pea hoko atu ai ‘a e fo’i setesi ko’eni, mo e ivi fakatupu pa’anga ‘a e ngaahi Sekitoa fakatupu pa’anga ‘a e fonua.

‘Oku ‘iai pe Sea hono ‘uhinga, he ‘eku tui koe’e ke tanaki he ‘oku too ‘a e fo’i fakamamafa ia ko’eni ke feinga’i pe ‘a e ivi tanaki pa’anga tukuhau ke malohi ‘o fakapalanisi mo e fakamole ka ‘oku ‘ikai ha fakapapau’i ia ‘i heni ke faka’ai’ai ‘a e fo’i fakatupu pa’anga, ko e tanaki pe ‘eni ia ‘oku fakamamafa, ‘oku ‘ikai ha tokoni ia heni mo ha tokanga ki he fakatupu mai koe’e ‘a e pa’anga koe’e ‘e malava ‘o tanaki, koe’uhii kae lava kena palanisi, ko hono faka palanisi’i ‘oku ou loto keu fakahoha’a atu ki ai, pea ‘oku ou kole pe au ia pe’e lava ke tanaki mo ia ‘a e mahu’inga koe’e ‘a e tokoni’i ‘a e ivi fakatupu pa’anga, ka ‘oku ‘ikai ko e fo’i tanaki tukuhau ‘ata’ataá pe mo e tanaki ‘ata’ataá pe kae tautefito ki he taimi ‘oku langa ai ‘a e ‘ikonomika.

Ko e ki'i fakahoha'a pe ia Sea pe'e tali 'e he Fale mo e Feitu'u na pe 'ikai.

'Eiki Sea: Sai 'oku mo'oni 'a e Feitu'u na ia ho'o me'a mai, 'o fekau'aki mo ho'o totonu ki hono fokotu'u, ke 'iai.....tokanga mai ki he me'a ko'eni he ko au 'oku ou tokanga atu ki he Feitu'u na....ki he me'a ko'eni 'oku ke fiema'u ke fai hano...ke 'iai ha'o me'a 'o fekau'aki mo e Tali Folofola.

Ko e me'a koe na'e me'a mai kiai 'a e Minisita Ngoue mo e Toutai, ko 'etau tali 'a e Folofola, kofee leva 'i he Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio 'oku 'asi ai 'a e kupu ko'ena fekau'aki pea mo e ivi malohi 'o e 'u Sekitoa takitaha, koe'uhi ko e me'e ko'eni 'oku 'omai 'e he Lipooti 'oku meime'i hoa pe 'a e fo'i palakalafi mo e fo'i palakalafi koe 'o e Tō Folofola koe 'a 'Ene 'Afio, makehe pe mei ai ko e 'u kupu ki mu'a 'oku anga maheni pe kiai 'a e Fale koe'uhi ko e kongia ia 'o e meime'i 'o e faka'apa'apa'i 'e he Fale ni 'a 'Ene 'Afio, pea toki hoko hifo leva ki he ngaahi kupu koia 'oku ke me'a mai kiai, ka ko e 'uhinga 'a e me'a na'e me'a mai kiai'a e 'Eiki Nopele ia 'oku mo'oni pe ia he na'e Tō Folofola 'a e Tu'i ia 'o fekau'aki pea mo e Fale Alea, pea mo hono fakamanamana 'o e Fakamaau'anga, pea 'oku fiema'u ke tau'ataina 'aupito 'aupito 'a e Fakamaau'anga.

Ko e fakaivia 'o e sekitoa ko'ena 'oku ke me'a mai ki ai, 'e anga fēfē ha'a tau tanaki ha setesi fo'ou kiai 'o hangee ko ho'o me'a ka na'e 'ikai 'i he Tō Folofola ia.

'Etuete Lavulavu: Mālō Sea, faka'apa'apa lahi ki he Feitu'u na, ka ko hono 'uhinga ia Sea ko'eku lave pehee he 'oku talanoa mai 'a e Tali Folofola 'i heni 'i he fakatupulaki 'aia ko e laine hono 6, palakalafi 3, ko e fo'ilea ko e fakatupulaki 'a e 'ikonomī 'a e fonua. Ko 'eku talanoa koe ki he fakatupulaki 'oku 'iai 'a e ngaahi 'elemeniti 'o e ngaahi me'a ko e fakatupulaki, 'oku 'ikai ko e tanaki tukuhau pe ka 'oku 'iai mo e fakatupu, pea kapau 'oku 'ikai ke totonu ia ka 'oku ou loto ke tanaki'i ke kakato, he ko'etau talanoa koe 'i he fakatupulaki koe 'o e 'ikonomī 'o e fonua, 'oku 'uhinga ia ki he fakatupu mo fakalahi, pea kapau leva 'oku 'uhinga 'eku talanoa pehee ko e 'uhinga ke fakapapau'i, he kapau he 'ikai ke 'iai ha tukuhau ia he'ikai ha fakalalaka.

Pea 'i he 'ene pehee kuopau ke kau mo e fakatupu 'o tanaki atu kene hanga 'o fakapapau'u 'oku napangapanga malie 'i he anga 'o e fakakaukau. Ko e anga ia 'eku fakakaukau 'a'aku Sea, mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki mou me'a mai angee ki he fakakaukau 'a e fakafofonga fika 1 'o e Kakai 'o Vava'u, ko e me'a fo'ou 'eni ia pea ko e anga ia 'ene ongo'i mo 'ene fakakaukau ka ki he motu'a ni ko 'eku lave'i 'i he anga 'o e fakama'opo'opo 'e he Hou'eiki Komiti 'o e Tali Folofola, mei mei hangee pe ko e me'a koe 'oku ke me'a mai kiai 'Eiki Minisita, ko e tali pe 'a e fo'i laumalie na'e Folofola mai 'ake 'e he 'Ene 'Afio. Mou ki'i tokoni mai ka tau vave. Me'a mai 'Eiki Minisita Pa'anga.

'Eiki Minisita Pa'anga: 'Eiki Sea kole keu hufanga 'i he ngaahi fakatupu kuo 'osi hono aofaki mei he fale 'Eiki ni, kau ki'i lave atu pe ki he me'a ko'eni 'oku tokanga ki ai 'a e fakafofonga fika 1 'o Vava'u.

‘Oku ou tui ko e me’a koia ‘oku tokanga kiai ‘a e fakafofonga, ‘oku ‘osi ‘i he setesi pe ia ko’eni, ko e tanaki pa’anga ia ko’eni ‘oku ‘ikai ko e ‘uhingaia ko e tanaki tukuhau, ‘uhinga ‘eni ia ko e Savings, ko e fakahaofi ‘ete pa’anga, fakasi’isi’i ‘a e fakamole, pea kapau ko e me’a koe ‘oku ‘uhinga kiai ‘a e fakafofonga ko e fakatupu pa’anga ‘a e ngaahi sekitoa, ‘oku ‘osi ‘i loto pe ia ‘i he anga koe tu’u ‘a e setesi ‘i he taimi ni, he ko e ‘uhinga ia ko e tanaki pa’anga, ko e sai koe ‘a e fakatupu pa’anga pea ‘e ma’u leva ‘a e pa’anga ke tanaki, pe ko e savings, fakasi’isi’i ai ‘a e fakamole, koia pe Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō. Lelei pe fakafofonga?

‘Etuata Lavulavu: Sea, tapu pea mo e Sea mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea, tali fiemalie pe ‘e au Sea, ka ko ‘eku ‘uhinga pe ‘a’aku kapau ‘e ‘ikai ke lava ‘o fai ha tanaki tukuhau ‘o lelei he’ikai ke lava ke fai ha tanaki tukuhau lelei kae ‘oua kuo lava ha fakatupu lelei ‘a e pa’anga, kuopau ke longomo’ui ‘a e ngaahi pisinisi taautaha, kapau ko e ‘uhinga ‘eni ia ‘oku ne ‘omai pea ‘oku ou fiemalie pe au ki ai, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō fakafofonga. ‘Io, me’a mai fakafofonga fika 1 ‘o e Kakai ‘o Tongatapu.

Samuela ‘Akilisi Pohiva: Tapu atu kihe ‘Eiki Sea pehee kihe Hou’eiki ‘o e Fale Alea. Sea ‘oku ou fokotu’u atu’oku ‘iai ‘a e peesi 2, palakalafi 1 konga ki ‘olunga ‘oku pehee....’oku pou pou ‘a e Fale Alea ki he Langi mama’o ‘a e ‘Afiona, ki ha ‘epoki fo’ou mo ha fakalalakaka ‘i he kaha’u ‘i ha fengae’aki fakataha mo e Pule’anga ‘Amelika ki hono fokotu’u ‘o e misini ‘atomi MG 30....pea toki hokohoko atu ‘o ‘osi.

‘Oku ou fokotu’u atu ke to’o mu’a ‘a e konga ko ia, kae ‘oleva ke fokotu’u ‘a e ‘u me’a ka tau toki vakai ki ai ‘amui. Kapau te tau fakatokanga’i ‘a e fo’i kupu ‘uluaki, konga ‘uluaki ‘o e fo’i palakalafi ‘oku pehee....’oku mau fakafeta’i mo pou pou ke fai ha fekumi ki ha founa ke ngaue’aki hono ngaahi ‘o e ‘Uhila ‘o hangee ko e ivi ‘o e magari mo e la’aa, pea ‘e toe ma’ama’a ange ai ‘a e totongi ‘uhila ‘o fakatatau ki he....ko e me’a ko ia ia ko e konga ko ia kuopau pe ke tau pou pou’i he kuo ‘osi fai ‘a e research kiai mo e fakatoto pea ‘oku mahalo ‘e vave ni hono fakahoko ‘a e fakakaukau ko ia.

Ko e me’a koe kihe konga hono 2 ‘a e pou pou ‘a e Fale Alea ki he Langimama’o...’oku ou fakamālō pe au ia kihe maa’imoa ko’eni, ka ‘oku ou pehee ke ki’i ta’ofi mu’a ia ka tau feinga’i ‘a e ‘uluaki me’a ke tu’u ia, ‘a e ngaue ko’eni ‘o e ivi ‘uhila ‘a e ngaue’aki ‘a e magari mo e la’aa, ko e me’a ia ‘oku tau ‘osi fakamo’oni’i ‘i he ngaahi fonua langalanga fo’ou, kuo tu’u ia pea faingofua.

Ko e konga hono 2 ‘oku ou kole atu ke tau ki’i ta’ofi ange kae ‘oleva ke fokotu’u ke lava ‘a e me’a ko ia, pea ke tau feinga’i ‘a e me’a ‘uluaki ke lava ia, mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisita Fefolau’aki.

‘Eiki Minisita Ngaue & Fefononga’aki: ‘Eiki Sea tapu atu ki he Feitu’u na ‘uma’aa ‘a e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko ‘eku tokoni atu pe ‘a’aku ia ki ai, ko e ‘uhinga ha founa ke ma’ama’a ange ai ‘a e ‘uhila ‘a e fonua, ko e fakakaukau ia ‘oku ‘omai Sea. Kuo tau a’u ki hee kapau ‘oku

hangee ko e me'a koe 'a e fakafofonga, ka ko e toe 'iai ha toe founa ke fai hono fakakaukau'i, ko e me'a 'oku mahu'inga 'i he Folofola ko'eni Sea ke ma'u ha ma'u'anga 'Uhila 'oku ma'ama'a ange. Ko e fakakaukau ia 'oku tuku mai ke fakakaukau'i 'e he Fale Alea, pea ko 'etau faka'uhinga ia 'etau fakamālō kapau kuo tali 'i he fakakaukau kuo'omai 'i he Tō Folofola, ke ma'u 'e he kakai ha 'uhila 'oku ma'ama'a, ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ke tau sio kihe me'a koe 'oku lolotonga fakahoko Sea. Kapau 'e 'iai ha me'a 'e toe ma'ama'a ange 'i he ma'u'anga 'uhila 'i he me'a ko ia pea tau 'alu ki ai, ka ko e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi visone, ko e taumu'a ki he lelei 'a e kakai 'o e fonua Sea pea mo ha ma'u'anga 'uhila ma'ama'a.

Ko e me'a ia koe 'oku ou pehee ke tukuange 'a e konga ia ko ia Sea, tukuange 'a e konga ia koia koe'uhi he ko e visone ke tau hanga 'o fai ha feme'a'aki ho fale ki ai koe'uhi ko e haa ha founa koe 'e ma'u ai ha 'uhila ma'ama'a, 'oku 'ikai ke ta'ofi ia ke tau 'alu kiai. 'Oku 'ikai ke pehee kene hanga 'e ia 'o fakangatangata pe 'a e me'a ko'eni 'Eiki Sea, hangee ko 'ene me'a, tapu pe pea mo ia, tonu pe 'ene fakakaukau 'ana ia kiate ia, ka ko e anga koe fakakaukau koia 'a e motu'a ni, ke tau toe vivili atu ki ha fa'ahinga founa 'e taha 'e lelei ange ki he kakai 'o e fonua Sea. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai fakafofonga fika 1 'o Tongatapu.

Samuela 'Akilisi Pohiva: 'Oku te'eki ai foki ke mahino 'a e cost ki he fo'i ngaue ko'eni, pe'e fiha 'etau fakamole koia kiai, pea 'oku ou pehee pea ko e anga pe ia 'a e fakakaukau, pea kapau ko e loto ia 'o e fale ni, pea fai pe ia, ka ko'eku 'oatu pe 'eku fakakaukau, mālō 'aupito.

'Eiki Sea: 'Eiki Palemia me'a mai.

'Eiki Palemia: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, 'uma'aá 'a e Hou'eiki 'o e fale. 'Eiki Sea keu ki'i tanaki atu pe mu'a kihe me'a ko'eni he 'oku ou tui 'Eiki Sea 'e 'iai 'a e ni'ihi 'o e kakai 'o e fonua te nau 'ekea 'a e me'a ko'eni, telia ke ma'u 'a e mo'oni 'Eiki Sea.

Ko e Tō Folofola koe 'a 'Ene 'Afio, ne fakatokanga'i 'i he 'etau vakai 'o hangee ko e me'a ko'eni 'a e 'Eiki Minisita Ngaue ha founa koe 'oku toe ma'ama'a ange ki he Kakai 'o e fonua. 'Oku fai 'a e me'a ko'eni 'o mamani lahi 'Eiki Sea. Ko 'Amelika ko e peseta 'e 20% 'o e 'uhila 'a 'Amelika 'oku ma'u mei he ivi faka'atomi 'Eiki Sea, peseti 'e 20%, Falanise ko e peseti 'e 77%, ko Siapani 'oku laka mo ia 'i he peseti 'e 50%.

Ko e Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio, Langimama'o ko'eni 'Eiki Sea, 'oku fai 'a e ngaue 'i 'Amelika ke nau fa'u ha ngaahi misini ngaahi 'uhila ke ivi ko'eni 'o e 'atomi ke fe'unga mo e ngaahi fonua iiki, fe'unga mo Tonga ni. Pea ko e Langimama'o ko'eni 'a 'Ene 'Afio ke tau fakatokanga'i pea tau vakai'i, tau muimui'i 'a e ngaue ko ia, ma'ama'a ange 'aupito ia 'Eiki Sea 'i ha toe founa kehe.

Pea kapau te mou fakatokanga'i 'ene Tō Folofola na'e lave ai ki he uesia ko'eni ho tau 'ata kai mei he ngaahi kemikale mo e ngaahi faito'o 'oku ngaue'aki ki he ngoue, 'oku fiema'u foki ia 'Eiki Sea, tene uesia 'etau ma'u'anga vai. Pea ko e Langimama'o ko'eni ke tau muimui'i 'a e ngaue ko'eni pea kapau 'oku lava pea 'e tali 'e 'e he Pule'anga 'Amelika ke tukuange ke uta atu ki he ngaahi fonua iiki, ngaahi fonua development countries 'i mamani, pea 'oku totonu ke fai ia.

He 'oku lahi 'a e ngaahi 'eke 'a e media 'i he uike kuo 'osi 'Eiki Sea, pea me'apango pe ko e 'eke 'i he ngaahi founa, 'ikai mu'a ke nau vakai'i fakalelei 'a e puipuitu'a 'o e ma'u'anga ivi ko'eni, pea mo e ngaahi ngaue 'i mamani lahi 'oku lolotonga fai kiai 'Eiki Sea.

Na'e 'iai 'a e me'a 'a Palesiteni Obama 'i he ngaahi mahina kuo hili ange, 'a e lotu 'a e Pule'anga 'Amelika kene tokoni'i 'a e ngaahi ngaue ko'eni, 'aki 'a e lau piliona, he 'oku 'iai'a e tui 'Eiki Sea ko e lolo ia mo e kasa 'e 'iai pe hono ngata'anga, ka ko e ngaue ko'eni ki he tafa'aki ko'eni 'oku 'ikai ke fakangatangata ia, pea kapau 'e lava 'o ola lelei 'a e ngaahi fekumi ko'eni 'o lava 'o fokotu'u ha ngaahi me'a pehe ni 'i Tonga ni pea 'e safe kihe kakai mo e fonua, pea ko e founa ia 'oku totonu ke tau 'alu kiai 'Eiki Sea.

Pea ko ia 'Eiki Sea 'oku ou pou pou atu au ki hono 'omai ko'eni 'e he Komiti ko'eni 'a e fakalea ko'eni 'i he Tali Folofola, ko e taha 'eni ha me'a totonu kae hoko atu pe 'a e ngaahi ngaue kehe 'o hangee ko e Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio, kae tau toe....

001

Taimi : 10.15 – 10.45 pongipongi.

'Eiki Palemia: (Hoko atu) ... 'oku totonu ke tau muimui'i 'a e ngaue ko'eni, he ko e founa pe'eni 'e toe ma'ama'a ange 'aupito ai 'etau ma'u'anga 'uhila'o e fonua ni.

'Eiki Sea 'oe Fale Alea: Malo 'Eiki Palemia. Fakafofonga Fika 3 'o Tongatapu, me'a mai.

William Clive Edwards: Fakatapu atu ki he 'Eiki Sea. Fakatapu ki he Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea, kou malie'ia 'i he fakalea 'o e Tali Folofola ko'eni, kae tautefito ki he palakalafi ko'eni 'i he peesi hono 2, kuo 'osi 'i ai 'a e lave ki ai 'oku pehe. 'Oku pou pou 'a e Fale Alea ki he langimama'o 'a e 'Afio na ki he 'epoki fo'ou mo ha fakalalakaka ki he kaha'u 'i ha ngaahi fengau'e'aki mo e Pule'anga 'Amelika. Pea hoko atu hono fakalea – Ki hano fokotu'u ha misini 'atomi MG 30, 'a ia te ne holoki 'a e totongi 'uhila ke toe ma'ulalo ange, pea ke tokoni ke liliu 'a e tahi ki he vaimelia ke ngaue 'aki 'e he kakai 'o e fonua.

Sea, kou malie'ia 'i he fakalea ko'eni ka kou ilifia ai, mate 'i he ilifia ai. 'Aki 'a e 'uhinga ko'eni Sea. Kou fie pou pou pe au ki he langi mama'o 'a 'Ene' Afio 'i he fo'i setesi pe ko ia 'o ngata 'i he Pule'anga 'Amelia ke fetokoni 'aki mo fengau'e'aki, kae tuku ke ava mo 'ataa ha ngaahi fakakaukau ke lava ke hiki hake 'a e fonua ki 'olunga. Ka ko hono tuhu'i mai koe Sea, ke fokotu'u ha misini 'atomi MG 30 'oku ou ilifia 'aupito ai. Tuku pe mu'a ke 'ataa he ko e me'a fo'ou na'a 'ohovale pe kuo fokotu'u 'a e MG 30 ia 'ikai fe'unga 'etau kau 'enisia 'atautolu ka tau efu katoa ai 'i he tu'u 'a e 'atomi. Pea 'oku ou kole atu ke ki'i vakai'i fakalelei 'a e me'a ko ia, kae tuku pe ke ava pea kou pehe 'e au ke tuku pe hee, he 'oku kei langimama'o pe 'a e ngaahi fokotu'utu'u. Kae'oua te tau pehe atu kitautolu 'omai 'a e misini 'atomi ki Tonga ni pea faifai pea pa pea tau ta'e'aonga ai. Kou pehe ke ki'i vakai'i.

Ko hono ua Sea, he 'ikai ke holo ki lalo ka tu'u ha misini 'atomi MG 30 'i Tonga ni 'o lau piliona' e holo fefe ai te tau totongi fefe. 'E holo fefe ai 'ae 'uhila? 'E 'ikai ke holo ai 'a e 'Uhila

ia, 'e toe lele ia ki 'olunga. He te tau tamo'ua 'i he fu'u misini 'atomi ko ia. Ko ia 'oku ou kole atu ke toe fakakaukau'i lelei mu'a Sea, pea tuku ke molumalu 'a e To Folofola ka tau ngata pe'i he fengaue 'aki mo e Pule'anga 'Amelika. Tuku 'a e ki'i me'a koe ke 'ataa, kae lava ke tau fai ha fakakaukau ki ai mo ha ngaue ki ai kae'oua te tau tapuni atu kae fai 'a e me'a ko ia he te tau ngalivale ai. 'Ai ke ngali poto 'a e Pule'anga mo e fonua ni. 'Oua te tau fu'u 'oho atu pe, 'o tala atu sai 'a e me'a ni 'ikai ha'atau fu'u 'ilo ki he me'a ko ia. Ko e ha ha'atau 'ilo ki ai? Ke tau tala atu 'etautolu ke fokotu'u 'a e fu'u misini 'atomi ko eni. Kou kole atu Sea ke ki'i fakalelei'i 'a e me'a ko eni.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea: Ki'i 'oleva pe Hou'eiki. Malie 'aupito 'a e fakamamafa 'a e Fakafofonga Fika 3, pea 'oku hange koe 'oku ke toe fakailifia'i 'e he feitu'u na 'a e motu'a ni 'i he 'asi 'a e fo'i lea ko e 'atomi. Kou pehe Hou'eiki tuku mu'a ke fakahoko pe 'a e To Folofola 'a e Tu'i, he kuopau pe ke fakafoki mai ki Fale ni ke toe vakai'i. Na'a ko e me'a ko eni 'oku ngaue 'aki pe ia 'a e ivi'i 'atomi ke malohi ki hono fakalele 'o e 'Uhila. He 'oku 'ikai foki ke lave'i ia 'e he motu'a ni pea mea'i 'e he Hou'eiki 'a e langimama'o 'a 'Ene'Afio. Ka kuopau ke 'omai pe ki Fale ni, pea tapu ange mo kimoutolu Hou'eiki he 'ikai ke mou loto ha 'aho ke tu'u ha me'a 'e fakatu'utamaki ki he fonua ko eni.

'Oku 'ikai pe ha lave'i 'a e motu'a ni ia ki he fu'u langimama'o 'a e Tu'i, kae tuku pe ke fai 'a 'Ene Maa'imoa he mahalo ko e Pule'anga fo'ou ia te nau feinga'i 'a e misini fo'ou ko eni. 'E fai tu'utu'uni 'a e Pule'anga ko ia, he 'ikai ke toe fai tu'utu'uni 'a 'Ene 'Afio, neongo si'ene maa'imoa ka kuopau pe ke 'omai ki he Fale ni.

William Clive Edwards: Sea, keu ki'i tokoni pe ('ikai sai 'a e sound)

'Eiki Sea 'o e Fale Alea: Sai, Hou'eiki! Me'a mai 'a e 'Eiki Minisita Ma'u'anga Fakamatala.

'Eiki Minisita Ma'u'anga Fakamatala: Tapu mo e Sea. Tapu mo e 'Eiki Palemia. Tapu mo e Tama, pea 'oku ou kole ke u hufanga atu he ngaahi fakatapu kuo 'osi hono aofaki, kae 'ata ke fai ha ki'i tanaki nounou ki he feme'a'aki.

Sea, hange ko e me'a koe 'a e Palemia, 'oku 'oatu 'a e fetapa fiefia mo e faka'apa'apa kiate koe mo e Fale ni 'i he to'u Fale Alea fakahisitolia ko eni. Sea, ko 'eku tokanga pe he 'oku sai pe'a e fokotu'u ia 'o e fofonga 'o e lea, pea 'oku kou fakamalo 'aupito ki hono 'omai ke tau faka'apa'apa ki he To Folofola 'a e Tama he 'oku mo'oni ko e langimama'o pea 'oku mo'oni he 'oku te'eki ke 'i ai ha fokotu'u pehe ni 'i he Fale ni ke hoko atu 'a e ngaue ko eni ke kumi ha *power* 'oku ma'ama'a. 'A ia 'oku 'ikai ko ha me'a ma'ama'a 'etau faka'apa'apa'i 'a e langimama'o 'a hono 'omai ha *idea* 'oku ne hanga 'o 'unuaki'i 'a e mahino ki he kaha'u, pea 'oku ou fakamalo ki ai.

Ko e me'a koe na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 3 'o Tongatapu. Kou faka'apa'apa ki ai pea 'oku mo'oni 'aupito pe 'oku 'i ai 'a e tokanga ki he me'a faka'atomi. Ka ko 'eku kole pe he 'oku te'eki ke tau fai 'a e *Homework* koe ke fai ai 'a e fetokoni'aki fakapoini. Kae'oua mu'a te

tau fakailifia'i pe 'a e kakai. Ko e *Homework* ee kuo fai 'e he Tama, pea 'omi ai 'a e To Folofola koe ke tau fai 'etautolu 'etau *Homework*, pea ko e me'a pe 'oku lave'i 'e he finemotu'a ni, ko e ivi ma'ama'a taha 'i mamani 'e fa pe ki he 'atomi mo e la'a, 'a ia katoa pe 'oku fa'u he, he 'oku 'ikai pe ke toe 'i ai ha ivi ia 'e ma'u'anga ma'ama'a 'i mamani ka ko e 'atomi pe. Ko ia 'oku ou faka'apa'apa pe ki he ngaahi feme'a'aki, ka kou pehe 'oku mo'oni ho'o me'aa Sea pea toki 'omi pe 'a e fakaikiiki 'i he kaha'u kae tu'u pe 'a e fakalea molumalu kuo 'omai 'e he Komiti. Malo.

'Eiki Sea'o e Fale Alea: Me'a mai 'a e 'Eiki Minisita 'o e Toutai, 'osi ia pea toki hoko mai 'a e Nopele 'o'Eua fakamolemole.

'Eiki Minisita 'o e Toutai: Ko e tokoni pe 'Eiki Sea ko e tu'u koe fekau'aki mo e *alternative energy* hange ko e havili,la'a mo e peau. Ko e meimei ko hono fakalakalaka 'ona 'oku makatu'unga ia mei he *policy* koe 'a e Pule'anga. Ko e ivi'i 'atomi pe 'e taha ko hono fakalakalaka 'oku makatu'unga ia 'i he *market demand*. 'Oku 'i ai hono kehekehe 'Eiki Sea, pea ka 'oku 'i ai ha Hou'eiki te nau 'ai ke fakamatala'i atu, 'a e kehekehe koe 'o e *driven alternative, it's a policy driven development*, pea ko e 'atomi pe 'e taha *its an economic development*. Ko ia pe Sea, ko e tokoni pe ia.

'Eiki Sea'oe Fale Alea: Me'a mai 'Eiki Nopele mei'Eua.

'Eiki Nopele Lasike: Fakatapu atu ki he 'Eiki Sea. Fakatapu ki he 'Eiki Palemia 'o Tonga. Fakatapu atu ki he Tama mo e Hou'eiki Minisita. Fakatapu atu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nopele, kae'uma'a ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai Sea.

Malie'aupito Sea 'a hono takitaha taukave'i 'a 'ene mo'oni 'i he pongipongi felave'i mo e fa'ahinga ivi ko eni faka'atomi. Mahalo Sea ko e me'a lahi 'oku fai'a e tokanga lahi ki ai'a e Hou'eiki Memipa, ko e fo'i konga koe 'o e Tohi Tali Folofola 'oku pehe - 'Oku poupu 'a e Fale Alea, mahalo 'oku 'uhinga pe 'a e matu'a memipa 'e ni'ihia ia ka'oku 'i ai pe 'a e matu'a 'e ni'ihia 'oku 'ikai ke nau poupu kinautolu ki he fakakaukau ko eni, kae mahalo foki Sea ko e me'a koe ki he 'atomi he ko 'ene hu pe 'a e me'a ko e 'atomi, kuo kamata 'a e manavahe ia, ta koaa ko e me'a ia 'oku 'aonga pe ia kiate kinautolu kae fai 'a e teteki ia. Mahalo ko e 'uhinga pe ia 'o e ki'i manavahe, ka 'oku totonu pe foki 'i he taimi'e taha ke tau ki'i falala pe.

Sea, 'oku lolotonga fai 'a e *research* he 'oku lave'i 'e he motu'a ni. 'Oku lolotonga fai 'a e fekumi 'a e ongo tangata 'e toko ua Sea. Ko 'ena vahe 'oku \$2,500.00 he 'aho. Pea ko e fu'u vahe lahi pehe 'oku tau 'amanaki ko e fekumi lahi 'aupito 'oku fai 'e he toko ua ko eni mo 'etau 'amanaki ki he'ena lipooti fakalakalaka 'oku na fai ki he ivi 'atomi. Kou tui Sea 'o ka 'alu atu 'a e tipeiti ia 'o ngali 'e fepaki, pea 'oku mo'oni 'a e lau ia Sea. Ka 'alu atu kuo poupu 'a e konga 'o e Fale Alea 'o Tonga ki he fakakaukau ko ia, he 'oku 'i ai 'a e Hou'eiki ia heni 'oku 'ikai ke nau fie poupu kinautolu ki ha ivi faka'atomi, he ko e 'uhinga pe kuo lele mai 'i he *news*, ne 'auha atu 'a e fanga ki'i motu 'i Lusua, feitu'u Masolo Is. Ki'i kamata fehipakaki 'a e ki'i kakai ko ia ko e 'ahi'ahi 'atomi. 'A ia ko e fo'i lea 'atomi pe Sea kuo kamata 'a e manavahe, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi fonua lalahi ia 'i mamani kuo nau ngaue 'aki 'a e 'atomi, ka 'oku sai pe

ia. Mahalo ko e 'uhinga 'a e Hou'eiki Memipa ko hono fakalave mai koe 'a e pou pou 'a e Fale Alea 'o Tonga, 'e hange koe 'oku 'ikai fu'u loko mo'oni. He 'oku 'ikai ke pou pou kakato 'a e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga.

'Oku 'i ai 'a e Hou'eiki ia 'i heni 'oku 'ikai ke nau fie pou pou kinautolu ki ha fa'ahinga *project* pehe na. Na'a faifai kuo tu'u 'i Tonga ni 'o 'i ai ha fo'i fehalaaki 'o 'ai ha'ane fu'u ha'ulu hee, kae si'i 'auha noa'ia atu ai 'a Nu'usila mo 'Aositelelia. Ko hono 'uhinga ia 'o e manavahe, pea 'oku ou pou pou atu au Sea, kapau te tau lele atu pe kinautolu 'o ngata'i hee, kae fakapekia ha laumalie ia 'o ha taha kae toki fai 'a e ngaue ko ena 'amui. Ko e anga pe Sea 'a e tokoni atu. Malo.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea: Kou pehe Hou'eiki ko e maama eni 'e ua 'oku ulo mai. 'Ai ange ke fei mo tau tali na'a tau tipeiti'i 'etautolu 'a e langimama'o 'a e Tu'i. Ta koe 'oku 'ikai ko ha fo'i pomu ia ka ko e misini pe 'oku 'omai hono malohi mei he ivi'i 'atomi, pea 'ikai ke pa ia ka tau hanga 'etautolu ia 'o faka'ilonga'i ke fanongo mai 'a e kakai 'o uesia ai 'etau Tali Folofola. Tatali mai ange 'Eiki Minisita Lao pea toki hoko mai 'a e feitu'u na.

'Eiki Minisita Lao: Fakatapu ki he 'Eiki Sea. Fakatapu ki he 'Eiki Palemia mo e Tama kae'uma'a 'a e Hou'eiki Memipa 'o e Fale 'eiki ni. Mahalo Sea ko e palopalema ia ko e ni'ihii koe 'oku 'ikai ke nau loto ke 'ave 'a e me'a ke ngali kehe. 'Eiki Sea, koe me'a ko eni 'oku 'asi pe ia 'i he *Internet* 'a e 'u me'a ko eni ko e *high barrier power*. Ko e 'atomi koe 'oku nau ngaue 'aki 'oku *low grade* 'oku 'ikai lava ai ha mahafu ia. Pea ko e me'a ko ia 'oku lahi tatau pe ia mo e *freezer* 'a e lahi 'o e misini ko ia 'oku ne lava 'o *produce* 'a e 'uhila ko eni na'e fai ki ai 'a e To Folofola. Pea 'oku tu'u ia 'i lalo he 'e keli ia ki lalo 'o tu'u ai pea ko 'ene *waste* 'oku 'ikai lava ia 'o lita 'e taha 'i he ta'u 'e valu. Ko e 'u me'a ko ia 'Eiki Sea 'oku ou faka'apa'apa 'aupito ki ai, ka ko e me'a 'oku totonu ko 'ene to mai pea tau ki'i fekumi he kuo tau a'u ki he *Internet* 'oku faingofua pe hono kumi 'a e me'a ko ia.

Ko e Finangalo koe 'o 'Ene 'Afio koe'uhi ko e Sola ko e fo'i houa pe 'e 8 ki he 12 'i he 'aho, pea 'i he po'uli kuopau ke ke 'ave 'a e ivi ko ia 'o tanaki he ko e taimi ia 'oku fakamole ai. Ko e me'a koe 'oku felave'i mo e vai Sea. Ko hono fakatotolo'i 'e he kakai ho fonua 'a e 'uhila he ko e *peak period* 'oku ua pe 'i he pongipongi mo e efiafi. Ko e taimi koe tuu'apo 'oku 'ikai ha ngaue'anga ia ke ngaue 'aki 'a e 'Uhila ke 'aonga. Ko e 'uhinga ia 'oku Finangalo ai 'a e Tama ke 'ai koe 'a e Vai 'e liliu 'a e tahi ke Vai ke ma'a ange 'i he Vai koe 'oku lahi 'a e kemikale 'i he vai 'oku tau lolotonga ngaue 'aki. Ko e ngaahi maa'imoa ia Sea'oku tuku mai ke tau sio ki he lelei 'a e fonua fakalukufua. 'Oku 'ikai ko e me'a kotoa pe 'oku tuku mai hange ko e 'atomi pea tau lau leva ia ko e fo'i mahafu. Ko e *low grade* eni ia pea 'oku 'i lalo 'aupito ia pea 'oku pau ke *upgrade* ia tu'o fiha ke a'u ki he tu'unga koe 'Eiki Sea 'e fiema'u. Pea ko e mahu'inga koe 'oku lau mai he taimi ni 'a e lau miliona 'oku 'ikai ke mo'oni mo ia Sea.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea: Fakatonutonu 'Eiki Minisita. Ki'i me'a hifo 'Eiki Minisita.

‘Isileli Pulu: Ki’i fakatonutonu pe ‘Eiki Minisita. Fakatonutonu pe ke ne hanga pe ki he peesi 2, palakalafi hono 2 kamata atu neongo ko e veesi hono tolu ko e setesi ko ia – ‘Oku mau ‘amanaki ‘e fa’u ‘i ‘Amelika ‘i he ta’u ‘e fa ‘oku hanga mai ‘a e ‘uluaki Misini ‘Atomi MG30. Ko e ‘uluaki Misini ko eni ‘oku te’eki mahino mai pe ko e *low grade* hange ko ho’o me’a mai he ko e me’a fo’ou te’eki ke fa’u. Malo.

‘Eiki Minisita Lao: ‘Eiki Sea, ko e me’a fo’ou eni ia kuo ‘osi fa’u ‘e he Kautaha ko eni na’a ku lave atu ai. Pea ko e me’a eni ia ‘e lava pe ‘e he Fakafofonga he ‘oku *internet* ‘ataa pe ‘a Tonga ni. Kuo te mei humu ‘i he’ete ‘alu holo hee ‘i he fele ‘a e ngaahi fale *internet*. ‘Oku kakato ai ‘a e ngaahi me’a pea ‘‘oku ‘ikai a’u ia ‘o piliona hange koe me’a, pea kapau te tau hanga ‘o fakatahataha’i ‘a e fakamole koe ‘a e kakai ‘i he ta’u ‘i he ‘Uhila ‘Eiki Sea, ‘oku lau miliona pea ko e me’a ia ‘oku feinga’i ke lava ‘o tuku hifo kae lava ‘a e kakai ‘o e fonua ‘o tanaki ha seniti ke fai atu ‘aki ha fatongia kehe. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai ‘a e fakakaukau he ‘e ‘ikai ke lava ‘e ha mahafu ‘atomi ia ‘i he ‘atomi ‘e ngaue ‘aki ki he me’a ko eni Pea ‘oku ou faka’apa’apa pe ki he me’a koe ‘oku fokotu’u mai ‘e he Fakafofonga Fika 2 ‘o Tongatapu, he na’e kau ki he Komiti he kapau na’e ‘ikai ke loto ki ai.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea: Malo. Me’aa ki lalo

‘Eiki Minisita Lao: Ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘ikai ke hange ia ko e ngaahi me’a koe na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Nopele ‘o ‘Eua ki Lusitania (Genoble). Ko e fu’u me’a ko ia ‘oku fu’u lahi ‘aupito ia ki Tonga ni ki he fiema’u ‘Uhila ‘a Tonga ni. Ko e fiema’u ‘Uhila ia ‘a Tonga ni ko e ki’i me’a leka. Ko e ‘ea, havili ko ‘Eua pe ‘oku fe’unga ke ‘i ai ‘e lava ‘o houa ‘e 24. Ko Tongatapu ni, ‘ikai ko e ngaahi vahefonua koe ‘ikai. Ko e ‘uhinga ia ‘Eiki Sea ‘oku Finangalo ai ‘a ‘Ene ‘Afio ke ‘ai ‘a e me’a ko eni ke lava ‘o houa ‘e 24 pea ke tokoni ki he kaha’u ke tau lava ‘o liliu ‘a e tahi ke vai ke tau ngaue ‘aki kae’oua te tau toe ngaue ‘aki ‘e he kakai hono fonua ‘a e vai koe ‘oku ‘alu hifo ‘a e kemikale ‘o e ngoue ‘o tanaki ki ai ‘i he kaha’u. Ko e ‘uhinga ia ‘Eiki Sea. Malo.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea: Malo. ‘Oku ‘i ai ha me’a fo’ou Fakafofonga?

‘Etuata S. Lavulavu: Sea, kou faka’apa’apa lahi pe au ki he ngaahi feme’a’aki, pea ‘oku ou poupuu atu pe ki he me’a na’e me’a ‘aki ‘e he Fakafofonga Fika 3 ‘o Tongatapu, ‘i he ‘uhinga ‘Eiki Sea pea ‘oku ou faka’apa’apa pe au ki he To Folofola ‘iate ia pe. Ko e Tali ‘a ee koe ‘oku ou kau atu ai ‘oku ou loto ke fakalelei’i. ‘A e To Folofola ‘iate ia ‘oku tonu pe ia pea ko e anga ia ‘Ene Visone koe’uhi ‘oku ou tokanga atu ki he me’aa ia ‘oku te’eki ai ke fokotu’u pea ‘oku ha pe ‘i he To Folofola.

Sea, koe’uhi ko e fakatu’utamaki koe mo e me’a koe ‘oku tau fehanga’angai mo ia pea ‘oku kau atu heni ‘etau toe lave ki ai ‘a e liliu koe ‘a e tahi ki he Vai. Sea, na’e ‘osi fai ‘a e me’a pehe ni ‘i Mala, ko e ki’i motu koe ko Mala ko e tangata ‘Amelika na’e ha’u ‘o fokotu’u ai ‘oku *bankrupt* ‘a Mala koe’uhi he na’e ‘ikai ke lava ‘e he ivi fakapa’anga ko ia ‘o pamu mei tahi, ‘i he taimi ni ‘oku nau ‘ai ‘a e fu’u tangike ‘oku ha’u pe mei he ‘uha.

‘Eiki Minisita Lao: Fakatonutonu atu Sea. Ko e me’a koe ‘i Mala ‘oku ne ngaue ‘aki ‘a e ‘Uhila koe he ko e me’a koe ‘oku feinga’i he taimi ni ke lava ‘o liliu ‘a e tahi ‘o vai ‘a e me’a koe ‘e ma’ama’a.

‘Etuata S. Lavulavu: Sea, kou faka’apa’apa ki he ‘Eiki Minisita koe’uhi he ‘oku ‘ikai ha me’asivi ke ne talamai kiate au keu tui ki ai he taimi ni. Ko e fo’i me’a ko eni ‘e toki lava ia ‘i ha ta’u ‘e fa pea kou fokotu’u atu ke ngata pe ‘i he Pule’anga ‘Amelika pea ngata ai.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea: Me’aa ki lalo Fakafofonga, koe’uhi kau ‘oatu ‘e au ‘a e Tu’utu’uni mo’oni koe’uhi kou lave’i Hou’eiki te tau ‘alu kitautolu ki hee pea ‘oku ‘i ai ‘a e lea homou Fale ni. Lahi pe ‘a e feme’a’aki pea pehe ‘e he ni’ihi ‘oku tau hange ko Kalapu Tonga. Kou pehe tau paloti aa, ‘Eiki Minisita.

‘Eiki Minisita Tanaki Pa’anga Humai: Tapu mo e Sea, ka kou fie tokoni atu pe ke nga’unu ‘etau me’aa. Ko e ki’i liliu si’i pe ‘ae founa fakalea...

‘Eiki Sea ‘oe Fale Alea: Pe’i me’a mai ki hono fakalea ke liliu ‘aki.

‘Eiki Minisita Tanaki Pa’anga Humai: Sea, ko e fakalea foki ‘o e To Folofola ‘oku fakaha ai ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ke fa’u ‘i ‘Amelika ‘i ha ngaahi ta’u ‘e 4. ‘Oku ‘omai pe foki ‘a e ngaahi fakakaukau he ko e ngaue ‘oku ‘amanaki kimu’a. Kae’oua ‘e fakapapau ‘o hange ko e me’a’a e Fakafofonga Fika 3 ‘o Tongatapu, ‘i he pehe koe ‘i hano fokotu’u ‘a e Misini ‘Atomi, ka tau foki pe ki hono fakalea’o pehe. ‘Oku poupou ‘a e Fale Alea ki he langimama’o ‘a e ‘Afio na, ki he ‘epoki fo’ou ‘i he langa fakalalakala ‘i he kaha’u, ‘i he ngaue fakataha mo e Pule’anga ‘Amelika ‘i he ‘amanaki ke fa’u pe vakai’i ki hono fa’u, ‘a ia ko ‘etau poupou pe ki he ngaue koe ‘oku tu’u mai ‘e fai ‘e ‘Amelika. Pea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ki Tonga ni he ko e fakaha ia ‘e he ‘Ene ‘Afio ke tau vakai’i ‘a e founa ko ia ke tau fononga fakataha pe. Ko e ‘uhinga ia ‘o e To Folofola ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ke fa’u ‘a e ngaue ko eni.

‘Eiki Sea’o e Fale Alea: Fefe leva ‘a e fo’i setesi ko eni ‘i lalo ai ‘i hono fokotu’u ha misini hoko atu pe ia.

‘Eiki Minisita Tanaki Pa’anga Humai: Fokotu’u ke to’o ‘a e fokotu’u ia he ‘oku ‘ikai ‘uhinga mai pe ka ko ‘Ene Folofola ‘e fa’u ‘i ‘Amelika ‘i he ta’u ‘e 4. Ko e poupou pe ki he fakakaukau ko ia ke vakai’i ‘a e fakakaukau ko ia, koe’uhi ko e me’a ko ia ‘oku kei kilukilua ia ki he ta’u ‘e 4. Ka tau poupou pe ki hono vakai’i ‘a e fakakaukau fo’ou mei ‘Amelika, pea ‘oku pehe ‘a e ngaahi fonua koe. Ko ‘etau vakai’i he ‘oku ‘osi ha pe ‘i ‘olunga ‘e hoko atu pe ‘a e ngaue ia ki he la’a mo e ngaahi ma’u’anga ivi kehe, ka tau poupou pe ki hono fa’u ko eni ‘e ‘Amelika ‘a e ngaue ko eni koe’uhi ka tau hoko atu pea ka tau tali eni.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea: ‘Oku ‘i ai ha poupou ki he fokotu’u ko eni. Me’a mai.

William Clive Edwards: Sea, na’a ku fokotu’u atu ke ngata pe me’a he, ka ko ena kuo toe fokotu’u mai ia ke fakalelei pea kou fakafoki leva ‘e au, pea ‘oku ou tui ‘oku fakapotopoto ange

‘a e fokotu’u koe ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisita ki hono fakalelei’i. Kimu’a pe pea u nofo hifo ki lalo ‘Eiki Sea, ko ‘eku ‘ai atu pe ke mea’i ‘e he Fale. ‘I he Tu’apulelulu uike kuo ‘osi na’e fetu’utaki mai ai ‘a e Letio Nu’usila ‘o ‘eke mai pe ‘e fokotu’u fefe ‘a e me’a ko eni ‘a e *Atomic Energy* ‘i Tonga ni. Pea ko ‘eku tali ki ai ‘oku kei fai ‘a e ngaue ki ai ‘i he ta’u ‘e 4 ko eni he ‘oku ‘amanaki ‘a ‘Amelika ki he me’a ko eni. ‘Oku ‘asi mai ‘i he ongoongo ‘oku ‘ai ke fokotu’u ‘e Tonga ia ‘a e me’a ‘i he taimi ni, kaekehe ko e ngaahi ma’u hala ia. Kou loto pe ke ‘omai he ko e ma’u hala he ‘oku tau ngalivale he ‘oku kei ngaue ‘a e Saienisi ‘a ‘Amelika ki he ta’u ‘e 4, ka’oku ‘i ai ‘a hono ‘ave ia mei Tonga ni ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘oku tau ngaue ki ai he taimi ni. Pea ‘oku ou kole ke ki’i fakalelei’i ‘a e me’a ko ia he ‘oku tonu pe ‘a e To Folofola ia ‘a e Tu’i.

‘Eiki Sea ‘oe Fale Alea: Malo. Ko e me’a pe ia ‘a e Fakafofonga he’ene mea’i ‘a e ngaahi fetu’utaki mo e ngaahi fakamatala kehekehe. Ka ko e fokotu’u mei he ‘Eiki Minisita ‘oku ‘i ai ha pou pou Hou’eiki. Me’a mai ‘a e Fakafofonga ‘o e kakai mei ‘Eua.

Sunia Manu Fili: Fakatapu ki he ‘Eiki Sea. Kou pou pou ki he fakakaukau ka kou lau hifo ‘a e To Folofola ka ko e tali ‘oku fai ‘a e fengaue’aki mo e Pule’anga ‘Amelika Sea,’oku ‘ikai keu tui ki ai. Ko e Kautaha pe eni ia ‘i ‘Amelika pea ‘e lava pe Sea ‘i he ‘alu hifo ko eni ‘i he laine hono 4 – mo ha fakalalakala ‘i he kaha’u pea to’o mai pe ‘a e To Folofola ‘i he ‘amanaki fa’u ‘i ‘Amelika, kae tamate’i atu ‘a e fengaue’aki mo e Pule’anga pea tamate’i mo hano fokotu’u, pea lava pe ke fakalea ‘i he langa ‘i he kaha’u ‘i he ‘amanaki fa’u ‘i ‘Amelika ko e Misini ‘Atomi MG30. Ko e monomono atu pe ki he fokotu’u na’e ‘oatu ‘e he ‘Eiki Minisita Tanaki Pa’anga Humai. Kou lave’i ko e Kautaha ‘Ameliika kae ‘ikai ko e Pule’anga’Amelika. Pea ko ia ‘oku ‘oatu ai ‘a e fakakaukau ke to’o ‘a e Pule’anga ia kae fakalea pe ‘i he fakalalakala ‘i he kaha’u ‘oku ‘amanaki fa’u ‘i ‘Amelika ‘a e Misini ‘Atomi MG30 pea tamate’i katoa ‘a e ngaahi lea ia koe. Ko e monomono atu pe Sea ki he fakalea ko ena. Sai, malo.

‘Eiki Minisita Tanaki Pa’anga Humai: Mahalo ko e pou pou pe ki he monomono ‘o e fokotu’u. ‘Oku ‘i ai ‘a e mo’oni ai ke ‘oua ‘e hanga ‘e Fale Alea ‘o *state* atu ‘a e ngaue ko eni mei he Pule’anga ki he Pule’anga, kae fakafoki pe ki he Folofola. ‘A ia mahalo ko e ‘uhinga pe ia ‘a e Fakafofonga ke fakafoki pe ki he Folofola ‘o e ‘amanaki ke fa’u pe ‘i ‘Amelika, ke fakakakato ia kae’oua ‘e ha atu ‘oku fengaue’aki ‘a e Pule’anga Tonga mo e Pule’anga ‘Amelika, he ‘oku ‘ikai ke pehe ‘a e Folofola ia. Te tau toe foki pe ‘o tali ‘aki ‘a e Folofola pea ‘oku ou pou pou atu pe ki he monomono ko ia, ka tau hoko atu. Malo Sea.

‘Eiki Sea’o e Fale Alea: Faka’osi ‘aupito eni Fakafofonga Fika 1. Malo.

Samuela ‘Akilisi Pohiva: Sea, ‘osi pe ‘eku fanongo he ‘aho ki he To Folofola pea u kole atu ke u kau he Komiti Tali Folofola, he ko e ‘osi eni ‘a e ta’u ‘e 20 mo e te’eki keu kau ha Tali Folofola. Na’a ku faka’amu au keu kau he Komiti keu fakalelei’i ‘a e me’a ko eni ke ‘oua ‘e ‘asi ‘i he’etau me’aa. Kaekehe kou kole atu ko e taimi koe ‘oku ke fili ai ha kau Tali Folofola, pea ‘ai ke tau kakato.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea: Sai me’a hifo ki lalo kau fakamahino’i atu. ‘Io, ‘oku mo’oni ‘a e Fakafofonga ia, he ko e talu ‘eku hu mai ki Fale ni mo e ‘ikai ke u lave’i ‘e au mou fiu hono fakatotolo ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga tohi ke makatu’unga ai ke kau ‘a e Fakafofonga ko eni ‘i ha Tali Folofola. Pea u pehe na’a ‘oku ‘i ai pe ha ‘uhinga lelei hange pe ko e Fakafofonga Vava’u, mahalo ko e taha pe ke ‘oua pe ‘e toe kau ia ‘i ha folau, pea vahe leva ia heni. Ko e me’a koe ki he Tali Folofola hange ko e me’a ‘a e Fakafofonga. Fakamolemole atu Fakafofonga na’e ‘ikai pe ke u lave’i pe ko e ha na’e ‘ikai ke fili ai ‘a e feitu’u na ‘e he kau Sea kimu’a, pea u toe fou mai pe au ‘i he hala tatau ia na’a ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga ‘uhinga fakapolitikale pe fakalotu ‘a e feitu’u na ia, ‘oku ‘ikai te ke kau ai ‘i he Tali Folofola, ka kou kole fakamolemole atu ki he feitu’u na. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e mo’oni ‘a e feitu’u na, tahataha ‘a e ‘epoki faka’osi pea kou kole fakamolemole atu. Na’a ku ‘osi kole fakamolemole atu ‘i tu’a ‘i ho’o me’a mai ka koe’uhi kuo ke toe ‘ohake ‘i he Fale ke lekooti ia he Fale. Pea ‘e tohi ia ‘i he Lekooti ‘o e Fale ni he ‘oku ke mo’oni ‘a e feitu’u na.

Hou’eiki, ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Tali Folofola ko eni fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu. ‘Io!

‘Isilelei Pulu: Kataki Sea, ko e ki’i kongia koe ‘a ee na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Nopele ‘a e fakatonutonu koe ke lau’i mai mu’a fakamolemole.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea: Ko e fakatonutonu. ‘Oku mahu’inga ki he Fale Alea ke kei pukepuke ‘a e ma’uma’uluta pea mo e tau’ataina ‘a e Fakamaau’anga mei he Pule’anga mo e Fale Alea pea mo e ngaahi fakamanamana fakapolitikale kotoa pe. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e tohi na’e ‘omai mei he Komiti fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he Tali Folofola. Kataki ‘o hiki ho nima.

Kalake: Sea ‘oku loto ki ai ‘a: ‘Etuata Lavulavu, Sunia Fili, Sione Feingatau ‘Iloa, ‘Eiki Minisita Tanaki Pa’anga Humai, ‘Eiki Minisita Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisita Ako, ‘Eiki Minisita Pa’anga, ‘Eiki Palemia, ‘Eiki Tokoni Palemia, ‘Eiki Minisita To’utupu & Sipoti, ‘Eiki Minisita Ngaue & Malini, ‘Eiki Minisita Ngoue, ‘Eiki Minisita Ma’u’anga Fakamatala, ‘Eiki Minisita Lao, ‘Eiki Kovana Ha’apai, ‘Eiki Nopele Tangipa, ‘Eiki Nopele Fulivai, ‘Eiki Nopele Fakafanua, ‘Eiki Nopele Havea Tu’iha’ateiho, ‘Eiki Nopele Fielakepa, ‘Eiki Nopele Lasike.

Sea, loto ki ai ‘a e toko 21.

‘Eiki Sea’o e Fale Alea: Ko ia ‘oku ‘ikai fakaha loto ki ai, kataki fakaha ‘aki ‘a e hiki ho nima.

Kalake: ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ha fakaha loto.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea: Malo. Hou’eiki ko ‘ene lava ia ‘etau ngaue. Fakatatau ki he ‘etau Tohi Tu’utu’uni he ‘ikai teu toe hoko atu au, kuopau leva ke tau malolo kae me’a atu ‘a e Hou’eiki ‘o ‘ave ‘a e Tali Folofola ko eni. Kou kole atu ki he ‘Eiki Minisita To’utupu pea mo e ‘Eiki Nopele Fika 2 ‘o Ha’apai ke mo me’a atu ‘o ‘ave ‘a e Tali Folofola ko eni ‘o ‘ave ki he ‘Ene ‘Afio. Kou

kole atu ke mo me'a atu'o 'ave 'a e Tali Folofola ke a'u ki he 'Ene 'Afio ka mau talitali atu,ke mo me'a mai kae kamata hotau Fale.

Hou'eiki ko e 'osi ia 'a e ngaue ki he 'aho ni ka kou kole atu ke kole ki he tafa'aki 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ko e kongā eni 'etau maumau'i 'a 'etau Tu'utu'uni, ka ko e kongā pe eni ia 'a e hoko atu 'etau ngaue ka hili pe mu'a 'etau kelesi pea ko e ngata ia 'a e Fale Alea. Pea mou me'a pe mu'a heni kae hu mai 'a e matu'a 'a e Minisita Pa'anga ke fai hano fakama'ala'ala 'a e Patiseti mo e 'Esitimeti, pea 'e 'aonga eni ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai pea mo e Hou'eiki. Ko e tafa'aki 'a e Pule'anga 'oku ou lave'i 'oku nau maau pe nautolu, koe'uhi 'oku nounou 'aupito 'a e taimi mei he heni ki he uike kaha'u pea 'osi 'a e fa'ahi ta'u fakapa'anga ko eni 'o hange ko ia 'oku mou mea'i. Ko ia pe 'a e kole kiate kimoutolu ke fakama'opo'opo pe 'etau ngaue. Fakafofonga Fika 1 'o Vava'u. Kuo ke tuputamaki koe ki hemotu'a ni?

'Etuāte S. Lavulavu: Ko 'eku kole pe 'aku ia Sea he 'oku ou lave'i pe 'a e 'aho 'uluaki eni 'o e Fale mo hono Tu'utu'uni, pea 'oku ou faka'amu pe Sea pe 'oku 'i ai ha 'Asenita hokohoko faka'aho mei heni ki he tapuni 'a e Fale ke mau lave'i. Koe'uhi ke ke tufa mai 'i he kau Kalake ke mau lave'i ko hono 'uhinga he kuopau ke fakanounou 'a e 'u me'a 'e ni'ihī.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea: 'E Fakafofonga. Tuku mu'a'a e me'a ko ia ke tau toki foki mai 'a e Fale pea ke toki fehu'i mai, kae 'ai mu'a 'etau Tali Folofola mo 'eku kole ko eni ke fakama'ala'ala 'o e Patiseti mo e 'Esitimeti. Ko 'ene lava 'a e Tali Folofola pea u toki 'oatu 'a e me'a ke ke fiemalie ki ai. Mou laumalie lelei pe ki ai. Malo. Tau toloi ko eni 'o tali ki he ongo 'Eiki Nopele ke na me'a foki mai pea toki kamata 'a e Fale. Hou'eiki hange ko ia e me'a na'a ku lave atu ki ai, hili pe eni tau ki'i malolo ai miniti 'e 15 'o 'ai ho'omou 'ilo pea mou toki me'a mai ke hoko atu ki he Patiseti. Ka tau toloi ki he ongo 'Eiki Nopele.

Kelesi.

<002>

(I)

'ASENITA FIKA 10/2010

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA KI HE 'AHO NI,

MONITE KO HONO 14 'O SUNE, 2010

1. LOTU
2. UI 'O E FALE
3. 'EIKI SEA 'O E FALE ALEA
4. LIPOOTI FIKA 01/2010 'A E KOMITI FILI KI HE TALI FOLOFOLA
5. TAIMI NGAUE 'A E FALE ALEA
6. NGA AHI ME'A MAKEHE
7. KELESI

(II) **FAKAIKIIKI E FEME'A'AKI 'A E HOU'EIKI MEMIPA:**

'Aho 14 'o Sune 2010.

Na'e kamata 'e he 'Eiki Sea 'aki 'a e lotu ke kamata'aki 'a e to'u Fale Alea 110.

Tali ui

Fakalongolongo miniti 'e 1 ko e fakalangilangi 'aki 'a e Memipa lolotonga (Lord Luani) pea moe memipa malolo (Koliniasi Afuha'amango) kuo na hiki atu mei he mamani ko'eni.

Lau 'o e tali ki he To Folofola.

Fokotu'u mei he Fakafofonga Nopele 'o Ha'apai ke fai ha ki'i fakatonutonu ki he palakalfi ko ia felave'I pea mo e tauataina 'a e fakamaau'anga pea na'e tali.

Fokotu'u mei he Fakafofonga Vv ke tanaki atu pea mo ha ngaahi fakalea 'o felave'I pea mo hono fakaivia 'o e fakatupu pa'anga ka na'e 'ikai ke tali.

Fokotu'u meia 'Akilisi ke to'o 'a e palakafakat koia felave'I pea mo e fengaue'aki pea mo USA kae 'oua leva kuo kamata 'a e project pea tau toki lau

Fokotu'u meia Clive 'oku faka'ofa'ofa 'a e langi mama'o 'a e Tama Tu'I kae ngata pe 'I he fengaue'aki pea Pule'anga 'Amelika ka e toki kumi pe koe ha ha fa'ahinga me'a tetau ngaue'aki ai pea mo e fonua muli ko 'eni he fakalalakaka hotau fonua ni. Ko hono faka'asi koia 'o e ivi faka'atomi 'oku fakatupu ilifia na'a tau 'auha he ivi fakatu'utamaki ko 'eni kapau he'ikai ke taukei 'a e kau saienisi.

Koei vi faka'atomi ko eni 'oku folofola ki ai 'a e Tama Tu'i 'oku low grade 'I he'ene ha he internet 'I he lau 'a e Minisita Lao.

Fokotu'u meia Teisina Fuko ke fakahu atu 'a e tanaki atu koe " I he 'amanaki ke fa'u

Fokotu'u pea poupou ke tali 'a e tali ki he folofola na'e ngaue ki ai 'a e Komiti pea mo e ngaahi fakatonutonu pea na'e paloti 'o tali 22-0.

Tali folofola ke 'ave 'e Tu'ivakano pea mo Fakafanua pea ke toloi 'a e Fale 'o fakatatali ke me'a mai e ongo Nopele.

Kole ki he kau fakafofonga 'e fai ha briefing mei staff 'a e Minisita Pa'anga felave'i pea moe Budget.